

Èdip i el tràgic en la visió de Carles Riba

Jaume Pòrtulas

Ἑδιζήσάμην ἔμεωυτόν
(Heràclit, fr. 101 D.-K.)

1

M'agradaria de pensar que aquest breu treball pot contribuir, parcialment almenys, a redreçar un tort. En els papers erudits (Introduccions generals i Notícies preliminars) que Carles Riba, d'acord amb les previsions estatutàries de la Fundació Bernat Metge, anava consagrant als autors i a les obres que hi traduïa, s'hi produeix una evolució que, al meu entendre, no ha estat prou valorada; i, concretament, la de l'*Èdip Rei* ocupa en la sèrie una situació ben particular.* Les raons que justifiquen aquest punt de vista serien, sintetitzant, les següents:

a) Riba començà amb pròlegs de circumstàncies, molt depenents del paradigma fixat per la Fondation Guillaume Budé, el model reconegut de la FBM, sobretot dels que hi signava Paul Mazon, un dels mestres que ell respectava més. Des d'aquest punt de partença, es llançà a una progressió contínua en extensió, originalitat i aprofundiment.

b) Aquest pròleg és el més llarg de tots: trenta pàgines de lletra menuda. Ens trobem, sens dubte, davant de l'assaig més extens i rigorós de Riba pel que fa a la tragèdia grega¹.

* Sòfocles, *Tragèdies II. Àiax. Èdip Rei*. Text revisat i traducció de CARLES RIBA, Barcelona, FBM, 1959. La «Notícia preliminar» a l'*E.R.* hi ocupa les pàgines 99-119.

1. Opino que constitueix un error —i sobretot una llàstima!— que els curadors de la nova edició de les *Obres Completes* hagin prescindit precisament d'aquest text, amb excuses de mal pagador (exigències editorials, conveniències d'espai); d'aquesta manera, ajornaven *sine die* l'accés d'un públic majoritari a un estudi cabdal —un dels textos més madurs de Riba, consagrat a una obra bàsica de la cultura occidental i que a ell li resultava, des de tants punts de vista, particularment cara.

c) El volum fou publicat l'any 1959, el de la mort del poeta traductor, després d'un lapse de temps significatiu sense tirar endavant el Sòfocles en prosa; penso que estem autoritzats a veure-hi quelcom com ara un testament.

d) Riba era molt conscient —d'acord amb una tradició que, de fet, remunta a la *Poètica* aristotèlica— del paper central, clau, que l'*Èdip Rei* ha tingut en l'evolució de la tragèdia grega i de la nostra pròpia tradició occidental. Aquests són els seus mots: «És per aquí, per aquest empait implacable del criminal desconegut que s'amaga dins el mateix que empaita, un criminal sense culpa condemnat per endavant segons una justícia humanament tinguda per sacra que, una vegada convicte, humanament l'absoldria [...] —és per aquí que l'*Edip Rei* de Sòfocles s'anticipa, amb força sempre activa de mite i d'obra d'art suprema, a certa angoixosa literatura d'avui [...] l'horror, la meravella, la perplexitat, la revolta, l'exigència de Veritat, la reafirmació d'Esperança, tots els moviments, en suma, amb què l'home modern surt d'una lectura o d'una representació d'*Edip Rei*...» (Riba, p. 90)².

Convé dir, a més a més, que en aquesta Introducció modèlica hi traspuen els capficaments que obsedien Riba en aquell tombant decisiu de la seva vida —i això en una mesura força superior a allò que sol ésser habitual en les obres d'erudició pura i simple. Una mica a l'atzar, en transcriu un passatge que em sembla molt significatiu, amb la certesa que no pot deixar de suscitar tota mena d'ecos familiars per a qualsevol que sàpiga una mica per quins viaranys es movia l'ànim del poeta a l'època, diguem, de *Salvatge cor*: «...el que ens atreviríem a dir-ne l'estil profund de la caritat conjugal. Ens referim a una cosa característica en l'essencial unitat de marit i muller: una certa qualitat que hi prenen els moviments afectius —secreta i subtil, però no ambigua— des de l'obscura zona on el biològic s'articula amb l'espiritual, i que els vivifica i compensa. El tema té així mateix ben modernament la seva literatura. Ni que no sigui per a estar-hi totalment d'acord...» (Riba, p. 106).

2

A partir d'aquí, em proposo procedir d'una manera ben senzilla; miraré de citar molt el text de Riba, emfasitzant, cada vegada que sigui possible, com, sense caure en un tecnicisme que hauria resultat fora de lloc, va saber *posar el dit a la llaga* —vull dir plantejar les perplexitats principals

2. A partir d'ara, citaré la Notícia Preliminar que ens interessa només amb el nom de Riba i la pàgina entre parèntesis. En les citacions de Riba mantinc la forma *Edip*, que ell emprava d'acord amb els usos del seu temps i de la FBM, però en el meu text faig servir *Èdip*, tal com se sol preferir avui dia. Espero que aquesta lleu inconseqüència no destorbi ningú.

que podien barrar decisivament el pas a un lector que s'atansés sense precaucions al text de Sòfocles i frustrar-li'n la comprensió. Així, sembla raonable suposar que, per a un públic modern, l'antropomorfisme que és consubstancial a la religió dels grecs i que en llur tragèdia troba una manifestació particularment feridora, sagnant, suscita perplexitats greus. Riba planteja la qüestió en els termes següents: «No hi ha en l'*Edip Rei* cap intervenció directa dels déus. Però una acció estranya i superior a la humana s'hi fa sentir contínuament. I com més el passat es revela i més el desenllaç s'acosta, més ens apareix, no vacil·lem a dir-ho, *abusiva*, en tant que per ella la intenció del marcat protagonista sembla haver estat i seguir essent *traïda*, tots els seus actes i raonaments ha vingut i ve sempre un moment que són com girats de trasantó contra ell mateix. *Que amb el pervers Déu es faci tortuós, ho admetem com un antropomorfisme confortant per a la nostra necessitat de justícia*. Però ¿quina culpa ha comès Edip per a merèixer uns mals infligits tan insidiosament? [...] una elaboració artística meditada fins al darrer detall i, més, destinada a un festival de caràcter *intrínsecament religiós*. Les preguntes, és natural doncs que vagin en primer lloc no enlaire, cap al cel on situem d'esma les supremes claus dels destins humans, sinó cap a l'autor del drama que ens és presentat. ¿Entorn de quin pensament construí Sòfocles la seva tragèdia?» (Riba, p. 110; les cursives són meves).

Per altra banda, aquesta perspectiva exigia mantenir una sensibilitat ben desperta al caràcter genuïnament arcaic, ancestral, d'una sèrie de conviccions religioses i morals que travessen la tragèdia grega i que, en contradicció fecunda amb punts de vista més moderns, nodrits per la novella consciència política i jurídica de la ciutat, constitueixen la deu secreta de l'esquinçament tràgic. Així, Riba fou capaç de trobar mots no particularment originals, però sí d'una gran justesa, per al·ludir als trets específics de la *hamartia*, la falta tràgica: «Era una llei cosmològica per als grecs que la sang pol·luïa el qui l'havia vessada, tant si el crim havia estat comès voluntàriament com si no. L'impur escampava físicament la infecció al seu voltant; l'únic remei per a la comunitat era llançar-lo de dins seu, per la mort o per l'exili; i llavors purificar-se. Així, es podia ésser culpable als ulls dels déus sense falta moral o legal: en l'ordre diví del món s'havia fet tanmateix un esvoranc i calia reparar-lo» (Riba, p. 114).

A partir d'aquestes remarques, no queda altre remei que plantejar-se, amb una acuitat especial, l'espinós problema de la culpa d'Èdip. Hom podria afirmar, de fet, que cap altra qüestió ha dividit més, des de fa molts anys, els crítics de la nostra tragèdia i els ha foraviat, menant-los a les aberracions més estranyes, com aquesta de si Èdip era *culpable*, i fins a quin punt, i de què exactament. Per a Riba, aquestes perplexitats i tencacolls eren conseqüència de «no haver-se sostret a les pròpies reaccions morals, les espontànies davant dels fets. Així, el prejudici que Edip deu pagar una culpa...» (Riba, p. 110).

Ara bé, aquesta famosa culpa ¿on rauria? Amb aquest plantejament, d'alguna manera, Riba s'anticipà a la seva època. Resulta instructiu de comparar els termes de la seva discussió amb els que l'any 1966 emprava el gran hel·lenista Eric Dodds en un curs de «refrescament» adreçat a estudiants avançats i a docents de la Universitat de Londres³; perquè la voluntat de desemmascarar una sèrie de contrasentits, contradiccions i simplificacions que enterbolien llavors la interpretació de la nostra tragèdia (només llavors, però?) hi és ben comuna. Dodds passava revista a tots els greuges sollevats per intèrprets d'orientacions molt divergents a propòsit de la conducta d'Èdip: la seva autosuficiència, impaciència i agressivitat, la (pretesa) manca de respecte pel diví, els seus arravataments i còleres, la folla pretensió de desmentir l'oracle, la brusquedat (o impaciència, o grolleria) del seu comportament respecte de Laios, Tirèsias, Creont i Jocasta. Es tracta, naturalment —com remarca Dodds—, no pas d'observacions del tot falses, sinó més aviat d'*alibis* provocats per una secreta resistència a mirar de fit a fit el caràcter genuïnament irreparable del fet tràgic i, més encara, la seva natura radicalment injustificable, inexcusable, escandalosa. Però és que Riba ja havia sabut precisar: «Però hi han caigut els comentadors que han vist culpa justament en els esforços d'Edip per a no ésser culpable; això és, segons ells, hauria volgut fer fallir l'infal·lible, hauria fet resistència a la voluntat expressa del Cel; un pas més i ja és sostenir que Edip hauria estat piadós corrent a matar el seu pare i a contreure matrimoni amb la seva mare. I si la culpa és la incredulitat en els oracles a la qual se suma Edip en el curs de la tragèdia, val a dir que els déus han abusat de llur presciència, perquè el càstig ja anava implicat en un parricidi i un incest comesos, sense saber-ho, precisament quan amb la seva fugida de Corint manifestava reconèixer valor als avisos de Delfos. Del mateix abús se'ls podria acusar si Edip s'hagués perdut per la seva supèrbia. No és lícit d'atribuir a *hybris* la seva reacció, a l'entreforc, contra el viatger que l'agredia; però és admissible que n'hi hagi hagut en la seva il·lusió d'haver fet vans els oracles. Ara: aquest impiu sentiment de triomf no hauria pres forma en ell fins després del casament amb la reial Jocasta, acte que en rigor coronava tota una actitud d'humilitat i de respecte envers les lleis eternes. També en això els déus haurien punit per endavant i perquè *sabien*. [...] I així inacabablement. El procés d'Edip no té sortida satisfactòria contra ell. En qualsevol direcció que se segueixi, aviat es topa amb l'absurd. No es veu excusa per a aquests déus que s'han acarnissat en Edip [...] Tal com els fets són contats, ni Dracont no hauria condemnat Edip per homicidi. Edip mateix, ni en el primer horror

3. Cf. E.R. DODDS, «On misunderstanding *Oedipus Rex*», *Greece & Rome* 13, 1966; recollit posteriorment a *The Ancient Concept of Progress and Other Essays on Greek Literature and Belief*, Oxford U.P. 1973, pp. 64-77.

d'unes desventures tan de sobte vingudes no traeix cap consciència d'una culpa moral o legal. Tampoc el Cor no les comenta com veient-hi una punició, ni Tirèsias, per la ira del qual els déus parlen, no les hi anuncia com a merescudes a bon dret. [...] És tanmateix significatiu que aquest personatge espectador que és el Cor de l'*Edip Rei* floti al vent de les seves pors, i de les seves sorpreses, impressionable i commogut, però incapaç d'una conclusió comprometedora o, si no de treure-la, almenys de dir-la.» (Riba, pp. 111-13).

Bona part de l'aplom amb el qual Riba sap menar la seva interpretació de l'*Edip Rei* per entre aquests trencacolls, encarats i simètrics, és deguda, sens dubte, a l'admirable solidesa de criteri amb la qual va triar els seus guies; el llibre de sir Cecil Bowra, que veié la llum l'any 1944, i el de Karl Reinhardt, que, publicat el 1941 per primera volta, gaudí d'una reedició ampliada l'any 1947⁴. Un cop d'ull, encara que sigui cursori, a les referències bibliogràfiques del primer i del segon volum de Sòfocles a la FBM delata tot d'una una voluntat d'actualització significativa: i la diferència més important estriba, al meu entendre, en la presència en les notes del segon volum del nom de Reinhardt precisament (no citat al primer, pel que m'ha vagat d'observar), que probablement hem de valorar com l'aportació més important a l'exegesi sofòclia de tota la primera meitat del nostre segle.

L'altre aspecte de la tragèdia al qual Riba era particularment sensible el constitueix el **trempe heroic** d'un personatge com Èdip —donant a l'expressió 'heroic' un sentit similar al que té en l'obra d'un crític com ara Bernard Knox⁵. Èdip, certament, *no podia* esquivar l'acompliment del monstruós oracle, *no podia* deixar d'ésser incestuós i parricida; en canvi, allò que sí que podia evitar era de fer-ne, almenys fins a les darreres conseqüències, la *descoberta*. Aquesta temptació se li presenta a diverses repeses i, molt en particular, per boca de Jocasta, mare i reina. Riba no negligí de cap manera aquesta perspectiva; al contrari, ha subratllat tot allò que tenia de trampa parada —i de trampa a la qual, potser, fóra dolç

4. Cf. C.M. BOWRA, *Sophoclean Tragedy*, Oxford U.P. 1944; K. REINHARDT, *Sophokles*, Frankfurt a. M. 1947². Del llibre de Reinhardt se'n va publicar el 1991 a Barcelona una traducció castellana, a cura d'Edicions Destino. Potser no seria una manera massa barroera de caracteritzar-lo afirmar que constitueix una mena de traducció a la terminologia filològica i rigorosa de les intuïcions seminals que Hölderlin va produir en les seves Remarques sobre l'*Èdip Rei* i l'*Antígona*, en un llenguatge molt abstrús i feixuc d'al·lusivitat, just en el llindar de la follia. Des d'aquest punt de vista, l'impacte que produí en Riba no pot sobtar-nos de cap manera.

5. A partir de 1957, B.M.W. KNOX produí un seguit d'obres de crítica sofòclia que culminaren en el memorable *The Heroic Temper. Studies in Sophoclean Tragedy*, Berkeley 1964 (amb diverses reedicions). Està clar que no es tracta, en aquest cas, d'una influència de Knox sobre Riba, sinó d'una sèrie de similituds pregones, bàsicament provocades, suposo, pel clima intel·lectual i moral d'aquella dècada. Sobre la versió del fet tràgic per part de Knox, hom pot consultar J. PÓRTULAS, «Toto saevit Mars impius orbe», *AdF* XV, 1992, pp. 71-80.

de sucumbir: «... la tràgica tenacitat d'Edip l'ha arrencat metòdicament [= la veritat] de la boca d'aquell *que sap*. És una tenacitat suïcida als ulls d'ella [= de Jocasta], que encara s'hauria avingut a viure «a l'atzar», sense cercar de preveure. Però això no és frivolitat; ans, en la situació, un coratge tràgic, nascut en la idea absurda que es pot deixar als déus una cosa que els pertany, que és el futur i la seva coneixença, com si contra llurs determinis haguessin de respectar en canvi allò que l'home posseeix de vitalment construït i que li permet de flotar en el temps «com pugui» [...] Però [Edip] accepta, sense regirar-se contra cap Poder superior. És justament a propòsit d'aquesta maledicció, que legalment ni ritualment no calia, i de l'acte de buidar-se ell mateix els ulls, que Edip afirma la seva llibertat. Ho ha volgut ell, ho ha fet ell amb la seva paraula i amb la seva mà. És així que tothom ho sent. Però tampoc no hi ha condemna...» (Riba, p. 114).

3

En determinats moments, l'anàlisi ribiana produeix, potser, una sensació marejadora —que tampoc no està tan lluny de la que provoca la pròpia tragèdia de Sòfocles, per la seva banda—; és el preu que cal pagar pel fet de refusar-se a qualsevol interpretació reductiva i que, per això mateix, podria resultar apaivagadora. Tanmateix, la component d'incertitud i de risc que l'exegesi d'una tragèdia com l'*Edip* comporta és altament destacada: «...ens sembla sentir la perplexitat de Sòfocles pervingut al punt en què la seva construcció dramàtica era un pur mostrar a quines ruïnes poden treure cap l'acció i la raó dels homes de bona voluntat en correlació misteriosa amb una acció i unes raons secretes dels déus...» (Riba, p. 117). Ara bé, aquesta tensió és mantinguda a despit del fet que Riba s'ha refusat, i ens refusa (cal tenir-ho sobretot en compte), de refugiar-nos porugament en l'inefable, en el misteri: «...cobrir aquest absurd amb la santedat del mot «misteri» és una solució per a l'*Edip Rei* de Sòfocles si podem creure que era la de Sòfocles; o almenys la dels seus personatges...» (Riba, p. 112).

El to de l'interrogant ribià (també en això fidel a Sòfocles!) es va fent més i més acuitant, gosaria dir més exasperat, a mesura que s'encara al nucli duríssim del destí de l'heroi, només per estavellar-se una i altra vegada contra el mur de reticència de l'antic poeta: «No, Sòfocles no es declara. Fins sembla atendre especialment que no se'l pugui prendre per cap mot del Cor...» (Riba, p. 116). En aquestes condicions, la resposta només es pot cercar per camins esbiaixats: «... però té prou eloqüència el reagrupament que, tot avançant el drama cap al seu final, es va fent entorn de la víctima i dins els més elementals sentiments d'humanitat: el terror, la compassió, l'afecte [...] Hi ha hagut el fracàs

d'un home, extraordinari per la seva fibra moral i per la seva intel·ligència, en els seus esforços per vèncer un monstruós destí. Ha estat heroïc perquè, per endavant i malgrat tot, s'ha cregut i s'ha volgut lliure. Ha estat més heroïc encara perquè, obligat a l'enquesta sobre un fet sagnant, no s'ha aturat en el primer resultat, el que li bastava com a rei, i l'ha prosseguida com a home...» (*ibidem*). L'*ethos* heroïc d'Èdip i la humana solidaritat que —d'una manera tímida, de primer, però ferma— va suscitant constitueixen l'única resposta a un destí que, lliurats a les minses forces de la nostra intel·ligència i de la nostra comprensió, només podríem titllar (de manera blasfema? «Sòfocles no es declara», recordem-ho) d'obscenament injust, de revoltant.

4

No sé si cal emfasitzar, i fins a quin punt, que el pròleg de Riba a l'*Èdip Rei* és l'obra d'un home madur, amb una experiència de la vida aspra i amarga, que ha vist esfondrar-se moltes il·lusions, però que ha resistit sistemàticament les temptacions del desengany i el cinisme. Potser per això mateix, en més d'una ocasió, sap trobar els mots exactes per destacar que, pel que fa a la saviesa sofòclia, parlar de caràcter tradicional, moderat i pietós no té per què significar, de cap manera, banal o tòpic: «Tot mortal sap en principi que el joc de la vida pot ésser sorprenent amb súmmums de joia i de dolor; Edip tenia predit que per a ell, Edip, particularment seria atroç i en quins esquemes existencials ho seria; i tanmateix el seu *dèmon*, aquella realitat d'ell que és divina, l'ha incitat a ésser més gran que la vida, a jugar, però també a acceptar-se en l'abominació dels déus sense més glòria que la d'haver-se «recercat ell mateix», per amor de la veritat...» (Riba, p 117). Els mots que Riba posa entre cometes, l'haver-se «recercat ell mateix», són, encara que no ho faci constar (per oblit, per pudor —potser per estalviar-se una ombra de pedanteria?), paràfrasi d'un fragment d'Heràclit discutidíssim, el 101 D.-K. Seria instructiu, però massa llarg, passar revista aquí als infinits comentaris que ha provocat —des dels erudits que posen en dubte que el pas correspongui de debò a l'obscur efesi fins als que es demanen si cal veure-hi una protesta, una aquiescència, una rèplica o bé una correcció a la famosa exhortació dèlfica a conèixer-se un mateix⁶. Ara i aquí, l'únic que em sembla que cal destacar és la centralitat per a Riba d'aquesta recerca —moral; religiosa també, certament; però, sobretot, nuament, ferotgement humana. Delfos i Sòfocles casaven bé, en el seu ànim.

6. Cf., *ex.gr.*, J. PÒRTULAS, «Heràclito y los *maîtres à penser* de su tiempo», *Emerita* 61, 1993, pp.159-176, on, però, es forneixen plantejaments i possibilitats, més que no solucions.

En tot cas, reconèixer un deute resulta important —un deute col·lectiu, sobretot. Voldria fer-me la il·lusió que aquest paper que ara acabo contribueix una mica a pagar el deute que teníem contret, tots plegats, amb el Riba ja no traductor, sinó també intèrpret, dels tràgics⁷.

7. Versions provisionals d'aquest estudi han estat dites (no pas llegides; fins ara no m'havia vagat de posar-lo per escrit) davant de públics força diversos, a tots els quals agraeixo llur paciència: a les Jornades d'Homenatge a Dolors Condom (Universitat de Girona, 6 de març del 1992); al Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada (29 de maig del 1993); a l'Ateneu Barcelonès (6 d'abril del 1994), i a la Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili (15 de març del 1995). Finalment, he de dir que, gràcies al Consell de Redacció d'*Ítaca*, he tingut la possibilitat (quan la meua feina estava pràcticament enllestida, però) de conèixer l'estudi del Sr. Malé que em precedeix en aquestes mateixes pàgines, i que n'he llevat profit.